

С.МƏЖИТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА СӨЗЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫҰ ӨРИСИ

Диланов Бекмурза Гулимбетович

**Қарақалпақ мәмлекетлик университети доценти, филология
илимлери кандидаты**

Хəзирги қарақалпақ тилинде қолланыў өриси бойынша сөзлер еки топарға: жалпы халықлық лексика ҳәм шекленген лексика болып бөлинеди. Өлбетте, булай бөлиўде сөзлердиң улыўма халық тәрeпинен қабыл етилгенлиги яғный ҳәр қыйлы белгилери бойынша жалпы халықлық сыпатқа ийе болыўы ямаса сөзлердиң айырым аймақта яки белгили бир социаллық топарларда, кәсип ийелериниң сөзлик қорында ғана қолланыў өзгешеликлери есапқа алынады.

Биз де бул мақаламызда С.Мəжитов шығармаларында қолланылған сөзлерди қолланыў өриси бойынша усылай еки топарға бөлип үйренемиз.

Улыўма халықлық лексика. Жалпы халықлық лексика бул әдебий тилдиң сөзлик қурамының тийкарын, тийкарғы байлығын көрсетеди¹. Солай екен, қарақалпақ әдебий тилиниң қәлиплесиўине өзиниң шығармалары, дәслепки ана тилиндеги сабақлықлары менен үлес қосқан С.Мəжитов ҳәмме халықлар ушын түсиникли болған жалпы халықлық лексикадан жүдә утымлы ҳәм орынлы пайдаланды. Хәттеки өз сабақлықларында ең тийкарғы

¹ Бердимуратов Е. Хəзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: Билим, 1994. –Б. 80.
SJIF:5.219

түсиниклердің атамалары яғный турмыста жийи қолланылатуғын сөзлерден мысаллар алып топарларға бөлип көрсетеди. Буған адам мүшелериниң атамаларын жеке бөлип көрсетиўи мысал болады: *бас, маңлай, қас, көз, қабақ, кирпич, қулақ, мурын, аўыз, тил, жутқыншақ, өңеш, кегирдек, қол, ийин, жаўырын, билек, тирсек, қара алақан, бармақ, өкпе, баўыр, жүрек, бүйрек, қуўық, ишек, көкирек, қабырға, сан, жанбас, аяқ, табан.*

Автор өз шығармаларында жалпы халықлық лексиканың бир топарын қурайтуғын терминлерден де өнимли пайдаланған. Бул шайыр жасаған дәўир жәмийетлик-сиясий хәм экономикалық жақтан өзгерислер дәўири болғанлықтан айырым халықаралық сөзлер сондай-ақ сабақлықларда хәр қыйлы илимий терминлер де ушырасады. Мысалы:

Исте - илим керек, илимде - ҳөнер,
Илимсиз ис өнбес, ол демде сөнер,
Искер қәнигелер, *техник, инженер,*
Хызметке жегилди, Таза арнаға.
Көп болды қатнасқан инженер-техник,
Зверовта болды үлкен *десатник* (1,91).
Басылсын *газетаға* хатың,
Журтқа белли болсын атың (1,90).
Отызыншы жылы, *ноябрь* айы (1,90).
Жәхән жаратылып, *миллион* жыл өтип (1,26).
Қай *философ* шығып орнатты жолын,
Қайсы дана созды ғәрипке қолын (1,26).
Май, октябрь, январь (1,26).

...Изине *полиция* салажақ болған соң мойнына суў қуйылғандай болды (1,147).

...хақыйқый *протоколлан* хат жаздырайық (1,151).

Қожан: -*Акт* жаз (1,158).

Сени *полктың* кеселханасында қаратаман (1,159).

Мысалларда келтирилген *техник, инженер, ноябрь, миллион, философ, полиция, акт, полк* сөзлери халық аралық сөзлер болса, сабақлықларда *ҳарип, сөз, даўыс* (сес), *имла, тил, созымлы сеслер, сөзлердің әсли* (түбири) сыяқлы лингвистикалық терминлер, *жаңылтпаш, жумбақ, нақыл-мақал, күлкі* (анекдот) сыяқлы көркем әдебиет терминлери де ушырасады.

Қоланылыў өриси шекленген лексика. С.Мәжитов шығармалары тилинде сөзлик қурамнан орын алған, деген менен қолланыў өриси шекленген, қарақалпақ әдебий тилинде өнимсиз жумсалатуғын сөзлер де пайдаланылған. Қарақалпақ тилинде бундай сөзлер қатарына аўызеки сөйлеў тилинің элементлери, вулгаризмлер, диалект сөзлер, кәсиплик сөзлер, табу хәм эвфемизмлерди киргизсек болады. Бул сөзлер автордың поэзиялық шығармалары менен бирге драмаларында өнимли қолланған. Себеби драмалық шығарма халықтың дәл турмысын ашып бериў ушын сахнаға бейимлестирилип жазылады, сонлықтан онда айырым аўызеки сөйлеў элементлери, вулгаризмлер сахналық көринислердің тәбийий шығыўы ушын қолланыла береді. Усылайынша автор қахраманлардың характерин ашып бериў ушын бул сөзлерди орынлы пайдаланғанын көреміз.

Аўызеки сөйлеў тилинің элементлери. Бул дәўирде аўызеки сөйлеў тилинің бирликлери қарақалпақ әдебий тилинде өнимли қолланылды. Буның

баслы себеби эдебий тил менен аўызеки сөйлеў тилиниң арасында шегараның жоқлығында еди. Ағартыўшы-шайыр С.Мәжитов өз шығармаларын барынша әпиўайы хәм халық тилинде түсиникли етип жеткерийўге урынғанын автордың драмалары тастыйықлайды. Драмалық шығармаларда бундай сөзлерди қолланыў нәтийжесинде шығарма қаҳарманларының жеке характери ашып бериледи хәм шығарма ўақыялары сөз етилип атырған аймақтың тиллик өзгешелигин көрсетиўден ибарат.

Аўызеки сөйлеў тилиниң элементлери өзбек жадид драмаларында да өнимли қолланылғаны туўралы Ф.Бабаджанов өз жумысында былай дейди: «Драмалар матнида сузлашув нутқига хос элементлари кўплаб ўринларда учрайди ва улар бадийий нутқ элементлари билан синтезланиб ўзбек тилида янги бир нутқ шакли – драматик нутқнинг шакилланишига замин ҳозирлаган»².

Шығармалар тилинде төмендегидей аўызеки сөйлеў тили бирликлери қолланған:

Чайпурыш: *Нағылған* (1,152), *Топар баллар* ойнар ойын, *Тез болажак* күнниң нуры (1,64), *Байраққа қосар шыққасын* таптан (1,77), *Еркинликтен* пайда алалмас, *Ел боса* надан *қаралпақ* (1,58), *Сенде де дэрт бар қусар*, менде кеш қайғым аўыр (1,69).

Мысаллардағы дыққатқа алынған нағылған (не қылған), баллар (балалар), шыққасын (шыққан соң), боса (болса), қаралпақ (қарақалпақ)

² Бабаджанов Ф. Қ. Ўзбек жадид драмаларининиг лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ...дис. –Самарканд: 2002. –Б. 36.

сөзлеринде айырым сеслер аўызеки сөйлеў тилине тән алмасып, элизияға ушырап қолланылса, қусап (уқсап) сөзинде метатеза қубылысына ушырағанын көреміз.

Айырым өзлескен сөзлер қурамындағы фонетикалық өзгерістер де аўызеки сөйлеў тилинің тәсиринен пайда болған. Мысалы: *Ояз* (уезд), *болыс* (волость), *пристаўител* (приставитель), *қарындаш* (карандаш), *гулайыт* (гулять) сыяқлы сөзлер сол дәуірде аўызеки сөйлеў стилинде қолланылыўы бойынша берілген.

С.Мәжитов драмаларында рус адамларын қарақалпақша сөйлеткенде олардың тилинде рус тилинің акценти менен беріўи бул да аўызеки сөйлеў тилинің элементлери есапланады:

Уезд: -Ай-ай болыс, сеники ақыл кең, енди соларды айдасаңшы (1,136).

- Биздики еки полиция бар ғой, соны бизге тапсырады. Сеники буйырады (1,137).

Диалектлик сөзлер. XX әсирдің басында еле қарақалпақ әдебий тили толық қәлиплеспегенликтен бул дәуірдеги шығармаларда айырым диалект сөзлердің де қолланылғанын көреміз. Диалект сөзлер белгили бир аймақта ғана қолланылып сол жерде жасыўшы адамлардың лексикасында ушырасатуғын сөзлер есапланады. С.Мәжитовтың драмалық шығармаларында диалектизмлердің жумсалыўы арқалы аймақтық тиллик өзгешеликлерди көрсетиўге урынылған.

Проф. Б.Орынбаев, диалект сөзлердің өнімлі қолланылыуы нәтижесінде олар ауызеки сөйлеу тилине хәм оннан әдебий тилге өтеди³, деп келтирсе, проф. Е.Бердимуратов: Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасы диалектлик бирликлердің есабынан да кеңейгенине гүман жоқ⁴, - деп көрсетеди. Буның айқын дәлийли сыпатында биз хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң арқа диалект тийкарында қәлиплескенин айта аламыз. Солай екен, автор өз шығармаларында диалектлик элементлерден пайдаланыу арқалы белгили бир мақсетлерди алдына қойған деп есаплаймыз. Дәретпелерде диалектизмлердің төмендегидей түрлери ушырасады:

а) Фонетика-морфологиялық диалектизмлер.

Елжиретип *көңлин* оның да аңлатып ашық *хәлин* (1,69).

...*Хаўа* десең оязға барайық (5,6).

Игана қыз көшип сарға,

Өткизбе күнди бийкарга (1,37).

Бул мысалдағы диалектизмлер, тийкарынан, қарақалпақ тилиниң кубла диалектине тән болып есапланады, көңлин-кеўлин, хәлин-халын, хаўа-аўа, игана-ягана, жеке өзи (жалғыз) мәнисиндеги сөзлер.

б) Лексикалық диалектизмлер.

Бармаған жериң *қарап*, барған жериң абад (1,67).

Қарап диалектизми «Әмиўдәрья» қосығында «ўайран» мәнисин билдиреди.

...қурыдан қуры сымпыйып барыўың *әбес*- деди (1,166).

³ Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутки. –Тошкент: 1982.-Б. 15.

⁴ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: Билим, 1994. –Б. 84.
SJIF:5.219

Мысалдағы «эбес» сөзи «ерси» мәнисин аңлатыўшы диалектизм.

«Бағдагүл» пьесасында:

Кеселликте уйқы, күндиз *арам* жоқ,

Өртенбектен басқа етер шарам жоқ (1,121).

Шадлық кетип, орнын тутып қайғыға,

Жас басымнан қыял не де, *гүлнет* не? (1,121)

Драмада қолланылған *арам*, *гүлнет* диалектлик лексемалары «дем алыс» хәм «қайғы» дегенди билдириў ушын жумсалған. Жоқарыдағы мысаллардан көргенимиздей қолланылған диалектизмлердиң көбиси кубла диалектинде, сондай-ақ арқа диалектиниң өзбеклер жасайтуғын жерлеринде ушырасатуғын сөзлер. Бундай сөзлерди шығармаларда пайдаланыў арқалы автор сол аймақта жасаўшы халықлар тилинен өзгешелик тәреплерин көрсетпекши болған.

Кәсиплик сөзлер. С.Мәжитовтың шығармаларында жумсалған қолланыў өриси шекленген сөзлердиң қатарында кәсиплик сөзлер де бар. Кәсиплик сөзлер кең халыққа танымалылыққа ийе емес, көбинесе белгили бир кәсип ийелериниң тилинде ғана қолланылатуғын сөзлер болып есапланады. Қарақалпақ халқы эзелден, дийханшылық, балықшылық хәм шарўашылық пенен шуғылланыўшы халық болғанлықтан автордың шығармаларында усы кәсиплерге тийисли көплек сөзлер ушырасады.

Шарўашылық кәсибине байланыслы төмендеги сөзлер қолланылған :

Таза төллер қосылып шаңлаққа мал толған күн (1,63). Минбек ушын ат сайласақ, *Егер*, *дизгин*, *терлик* дәркар (1,80). *Жез буйдаңды* услап биреў, Басса ериксиз *шөггерсең* (1,127). Толтырмадың *дорбамды*, *Туўарып* алып

минесең, Көрсетши дейсең *жорғаңды* (2,67). ...Бул сапары *қанжығаң* қызарған қусайды (1,146). ...Шымбай ийттиң мойнына жип тағып атасының *тепкисине* берди. (1,163). *Көтерем* бир ақсақ баспақ қусайды (5,9). Шарўалар *гүземин* алды (4,45).

Бул мысаллардағы таза төл, егер, дизгин, терлик, жез буйда, дорба, туўарыў, жорға, қанжыға, тепки, көтерем, гүзем сөзлери шарўашылық кәсибине тән сөзлер болып: «Таза төл» - малдың жас туқымы, баласы, егер, дизгин, терлик, дорба, тепки, қанжыға, туўарыў сөзлери жылқышылыққа байланысly сөзлер, «жез буйда» - өгиздің, түйениң мурнына илдиретуғын темир, «көтерем» - арық, «гүзем» - қойлардың гүздеги қырқылған жүни мәнилери билдиреди. Және дийханшылық кәсибине байланысly төмендеги сөзлер қолланылған:

Абайлап жүр, қурт түспесин,

Пахтаңды отақ баспасын (1,48).

Шел шаўып, бел теўип билегим талмас (1,50).

Бир бел топырақ байлар *шығыр салманы* (1,76).

Минтазлап, пухталап *алып тарашын,*

Етип суўдың иркилместей шарасын (1,48).

Төгиннен соң шығырың, отыз еки дығырың (2,67).

Мысаллардағы *қурт түсиў, отақ басыў, шел шабыў, төгин* сөзлери тилде түсиникли сөзлер болса, ал *шығыр салма* - шығыр арқалы суў шығарылатуғын салма, *тарашын алыў* – «тегислеў» мәнисин аңлатып келген. Балықшылық кәсибине байланысly сөзлер:

Ретинде мүтәж боларсаң,

Ескек, таяў, өрлик дәркар (1,80).

Сиз дарғасыз туўры жолға салмаға (1,30).

Сал таянып ықтырмастан,

Суўдан кештиң жуқтырмастан (1,54).

...Ертеңине шолпы сүзсе, ол күни үш балық түсипти (1,161).

...Сәйеке көлге барып, шанышқы билен собап ... балықларын жормалға дизип, ағасының изинен сүйреп баратырып еди (1,180).

Балықшылық кәсибине тийисли бул сөзлер «ескек, таяў» - қайықты есип, таяп жүргизийүши қураллар, «өрлик» - кемениң желқомын қыстырыўға яки жип тағып сүйреўге арналған ағаш, «дарға» - жағыстан қайық пенен өткерийүши, жоқарыдағы мысалда аўыспалы мәниде қолланылып «жол көрсетиўши» мәнисинде жумсалған. «Сал» - ағаштан буўып исленген суўдан ығып өтиўге арналған зат, «шолпы», «шанышқы» - балық услаў әсбаплары, «жормал» - балық дизетуғын жип мәнилерин аңлатып келген. Бул кәсиплик сөзлер ҳәзирги ўақытта халықтың барлық қатламына түсиникли болмағаны менен автор жасаған ҳәм оннан алдыңғы дәўирлерде тийкарынан халқымыз усы кәсиплер менен шуғылланғанлықтан, бул сөзлердиң қолланылыўы бир қанша өнимли еди.

Вулгаризмлер. Вулгаризмлер сөйлеў тили лексикасына тийисли, әдебий тилге кирмейтуғын сөзлик қатлам есапланады. Вулгаризмлерге тийкарынан сөйлеў тилинде қолланылатуғын айырым мәдениятсыз (сөгис, ғарғыс) сөзлер киреди. С.Мәжитовтың драмаларында бул қатламға тийисли сөзлерди ушыратамыз. Себеби драма сахна ушын жазылып, халықтың турмысындағы ўақыяны дәл сәўлелендирийў ушын автор өз пьесаларында

бундай сөзлерди де пайдаланған. Драмаларда сөгий хэм ғарғаў мәнисиндеги турпайы сөзлерди ушыратамыз. Оларды төмендеги мысалларда көремиз:

Хә, атаңа нәлеттиң ғары сениң (1,35), Хә, көзи ақпағыр (5,7), Хә, қарызыңның астында қалғыр, сени сатып беремиз, сени (1,133), Хә, беретугын аты Шәмшет болыстың ысқатына жарасын (1,134).

Сондай-ақ, драмаларда орыс миллети ўәкиллери тилинен орысша сөзлер де қолланылған: *Ах, суккин сын, енди не қыласаң? (5,50).*

Қарақалпақ халқы өзиниң шешенлик, жуўабый сөзлери менен аўызеки дөретпелеринен белгили. Драмалар тилинде айырым турпайы түрдеги, жуўабый ушырма сөзлер де қолланылған:

- Атаң десе атаң дермен, хақым бар десе не дермен (1,128).
- Қыз тәңриси мал деген (1,129).
- Жасы алпысқа келгенде кеўли әнжир күсеген (1,130).
- Жарлының кеўли қурт күсейди, үйинде ас қатығы жоқ дегендей (1,131).
- Мынаў қалай-қалай, гөне тамдай жаңғырап хә десе, хә деп, мә десе, мә дей бересең ғой (1,132).
- Қойдың арқасы қышыса, шопанның таяғына сүйкенеди деген-аў (1,142).
- Жиннен айрылған порқандай сап болдың ба (1,144).
- Хәй, сен бир жыңғыл жутқан адамдай қайқайып қата қалдың ғой (1,146).
- Үстине қатын алсаң қатынның шеке тамыры тырысып тарта береді (1,146).

- Қашқан жаўға қатын ер- дегендей, талып атырған адамның үстінде бола берди алақожаның ойыны (1,149).

С.Мәжитовтың шығармаларында бундай халық тилиндеги жуўабый сөзлерди, теңеўлерди қолланыўы автордың қарақалпақ халқының дәстүрлерин жүдә жақсы билгенинен дерек береді. Бул келтирилген мысаллар автордың хақыйқый көркем сөз зергери екенін дәлиллейди.

Табу хәм эвфемизмлер. Қарақалпақ тилинде айырым сөзлерди хәр қыйлы исенимлерге байланысly айтыўды қадаған еткен. Бул жәмийеттиң ерте заманлардағы раўажланыў дәўиринде, хәр түрли себеплерге көре келип шыққан. Бундай қадаған етиўден келип шыққан сөзлер табу сөзлер делинеди.

Дөретпелерде келиншек күйеўиниң туўысқанларының сондай-ак жақын адамларының атын айтпай хәр қыйлы атлар менен атаў жағдайлары аз санда болса да ушырасады. Бундай табу сөзлерге төмендеги мысалларды келтиремиз:

- *Хә, шеше*, былтыр сен де *мырзағаны* оқыўға жиберип едиң (1,182).

- *Бийкештиң* саған айт деген арзы бар (1,127).

- Сол ўақытта Мәкарьяның күйеўи айтты:- *Қайын атама* бар.

Мысаллардағы «шеше» сөзи күйеўиниң жеңгелери, «мырзаға» күйеўиниң инилери, «бийкеш» күйеўиниң қарындасларына айтылса, «қайын ата» күйеўиниң әкесине айтылады. Бирақ жоқарыдағы мысалда «қайын ата» сөзи жигит тәрәпинен ҳаялының әкесине айтылып тур.

Тилде қандай да бир затты я ҳәрекетти туўрыдан-туўры айтпай, оны жумсартып басқа бир сөзлер менен атаў эвфемизм делинеди.

Эвфемизмлер бир сөзди екинши сөз арқалы мәнилик жақтан жумсартып, сыпайы түрде бериўден келип шыққан сөзлер болыўына байланысly олар көркем шығармалар лексикасының семантикалық тәсирлилигин дөретиўде өз орнына ийе⁵. С.Мәжитов эвфемизмлер арқалы көркем образлықты жарата алған. Мысалы:

Өнер-билим билген журтлар,

Тастан сарайлар салдырды,

Айлық жолдан көз жумғанша,

Түн-туўра хабар алдырды (1,99).

Ардақлы аналар, әрманда кетти.

Қайғыдан сарғайып, өмири өтти (1,38).

Болыс: - Мен бир *саралап келейин* (1,158). Сәмеке: - Бизди кемпиримиз бенен Шәмшет болыс жаманлап *үйге салдырды* (1,153). - Абат барып Иният болысқа *таслап*, аға тутынған (5,6).

Мысалларда келтирилген «көз жумыў», «өмири өтиў» эвфемизмлери өлиў сөзиниң жумсартып айтылыўы болса, «саралаў» - хәжетке шығыў, «үйге салдыраў» - тюрмаға қамаў, «таслаў» сөзи «пара бериў» сөзлериниң сыпайыластырып қайта аталыўы болып есапланады. Көрип өткенимиздей автор эвфемизмлерди таңлап пайдаланыў арқалы шығармалардың лексикасын байытып, шығарма тилиниң образлылығын күшейте алған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

⁵ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: 1994. –Б. 60.
SJIF:5.219

1. Мәжийтов С. Шығармалары. Нөкис, 1992.
2. Мәжийтов С. Карақалпақ тилинде әлипбе, Т. 1925.
3. Мәжийтов С. Егеделер саўаты, Т. 1925.
4. Мәжийтов С. Оқыў китабы, Т. 1925.
5. Мәжийтов С. Гүлим-Тайман пьесасының қолжазбасы. Нөкис, 1970. Р-240.
6. Айназарова Г. Карақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер, Нөкис, 2005, 118 б.
7. Бердимуратов Е. Хәзирги карақалпақ тили, Лексикология, Нөкис, 1994, 184 б.
8. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы. 1989.